

ТИХОНОВИЧ Л. А.

**ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВОМ У СФЕРІ
ТРУДОВИХ ВІДНОСИН ЯК МОРАЛЬНА
ПРОБЛЕМА**

Анотація. У статті розкривається сутність поняття «зловживання правом», визначаються особливості прояву цього аморального явища в галузі трудових відносин та шляхи його подолання: закріплення галузевого принципу заборони зловживання правом; перешкодження порушенню балансу інтересів трудових відносин; уважне складання умов трудового договору та ін.

Ключові слова: зловживання правом, баланс інтересів, суб'єктивне право, межі реалізації права.

Аннотация. В статье раскрывается сущность понятия «злоупотребление правом», определяются особенности проявления этого аморального явления в сфере трудовых отношений и пути его преодоления: закрепление отраслевого принципа запрета злоупотребления правом; препятствование нарушению баланса интересов трудовых отношений; внимательное составление условий трудового договора и др.

Ключевые слова: злоупотребление правом, баланс интересов, субъективное право, границы реализации права.

Abstract. The article deals with the essence of the notion «abuse of right», the main features of this amoral phenomenon in the sphere of employment relations and the ways of their overcoming are defined: fixing the sphere principle of the abuse of right prohibition; preventing the violation of the balance of convenience of employment relations; careful conclusion of employment agreement conditions etc.

Key words: abuse of right, balance of convenience, subjective right, right realisation lines.

Постановка проблеми. Зловживання правом у сфері трудових відносин набуває гострого морального звучання, вона все частіше стає об'єктом і загальнотеоретичних, і галузевих юридичних досліджень. Зміни, які відбуваються в Україні в останні роки, стали причиною підвищення значення питання реалізації суб'єктивних прав громадян і тісно пов'язаної з цим проблеми зловживання правом. Пояснюється це тим, що індивідуальні і колективні права і обов'язки не лише закріплені в нормах права, а ґрунтуються на нормах моралі й підтримуються ними.

Аналіз актуальних досліджень. Аналіз шляхів розв'язання проблеми зловживання правом здійснюється як у загальнотеоретичному напрямі (С. М. Братусь, В. П. Грибанов, Р. Р. Ісмагілов, В. М. Кудрявцев, М. С. Малєїн, О. О. Малиновський, М. І. Матузов, Г. Онищенко, В. О. Рясенцев та ін.), сфері цивільного права (Т. В. Морозова, І. С. Перетерський, І. О. Покровський, О. А. Поротикова, О. Садиков та ін.), так і в напрямі пошуку способів подолання цього негативного явища в процесі трудових відносин (М. Й. Бару, І. Богдан, Е. Офман, О. Панасюк, Т. Парпан, В. О. Човган та ін.).

Мета статті полягає в розгляді явища зловживання правом у сфері трудових відносин як моральної проблеми та висвітленні можливих способів її розв'язання.

© Тихонович Л.А., 2012.

Виклад основного матеріалу. Аналізуючи суб'єктивне право у світлі правосвідомості та моральності громадян, М. І. Матузов наголошує, що «...суб'єктивне право, його здійснення, користування тим благом, яке воно надає, піддаються постійній і різносторонній оцінці з позицій правосвідомості й моральності. Це цілком природно, оскільки уявлення людей про свої права і обов'язки, про право в цілому засновані не лише на законі, а й на моралі. Сам процес сприйняття, усвідомлення цих категорій обумовлений складною взаємодією таких понять, вимог, критеріїв, як законне – незаконне, правомірне – неправомірне, каране – некаране (правосвідомість); чесне – ганебне, справедливе – несправдливе, благородне – неблагородне, добре і зле (моральність). У самій категорії суб'єктивного права, як в багатьох інших правових явищах, поміщений не лише юридичний, а й етичний вміст» [1, с. 26]. Але необхідно враховувати, що реалізація громадянами своїх прав не повинна надавати шкоди іншим громадянам, інтересам усього суспільства і має відповідати моральним вимогам.

Ст. 23. Конституції України гарантує право кожної людини на вільний розвиток своєї особистості, але підкреслює, що при цьому не повинні порушуватися права і свободи інших людей. Ст. 68 зобов'язує неухильно дотримуватися Конституції України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей, що можливе в тому числі в разі неприпустимості зловживання правом. Важливим є розуміння співвідношення між інтересами особистості й інтересами суспільства, між правами працівника і трудового колективу та інтересами роботодавця.

Усвідомлення і розуміння особистістю своїх прав і обов'язків неоднозначне. Право висуває вимоги до поведінки людини, а як чинити в тій чи іншій життєвій ситуації – вирішує вона сама в залежності від своїх переконань, в тому числі й моральних. У процесі вибору на основі права лінії поведінки необхідно і важливо дотримуватися моральних норм, для того, щоб інтереси однієї людини не вступали в протиріччя з інтересами іншої, а також інтересами суспільства і держави в цілому. Мова йде про розумність меж здійснення своїх прав різними громадянами з метою оптимізації морального балансу суспільних відносин. Порушення ж моральних вимог при дотриманні правових має характер морального зловживання і призводить до осудження такої поведінки з точки зору суспільної думки.

У тлумачному словникові В. Даля зло трактується як «худое, лихое, худо, лихо; противоположно добру» [2, с. 683]. Автор зазначає, що духовне начало двояке: розумове і моральне. Перше належить до істини і, протилежно, до неправди, друге – до добра (блага) і до худа, до зла. Будь-яке зло осоружне божеському порядку [2, с. 683], а значить це – моральна категорія, яка носить негативний характер. Зловживати – вживати в зло, на худу справу, до шкоди, на шкоду собі або іншому, перекручувати, обертати хороший засіб на худу справу [2, с. 685]. У словнику російської мови це визначення доповнюється: «Чрезмерно воспользоваться чем-нибудь, использовать в большем, чем допустимо, количестве» [3 с. 614]. Подібним чином тлумачиться це поняття в українській словниковій літературі. «Зловживати – вживати, використовувати що-небудь на зло або шкоду комусь і користуватися чим-

небудь у більшій ніж належить кількості» [4, с. 598]. С. І. Ожегов поняття «зловживання» визначає як провину, що полягає в незаконному, злочинному використанні своїх прав, можливостей [5, с. 189].

Неприпустимість зловживання правом являє собою моральний принцип, що забороняє зловживання не лише правом, але й свободою, благами і можливостями, які має людина. Кожна людина вільна як у виборі, так і в реалізації прав і можливостей. Але свобода, що надається людині не означає всездозволеності. Свобода має певне обмеження: як об'єктивне, коли свобода однієї людини обмежується свободою і правами іншої; так і суб'єктивне, яке передбачає, що суб'єкт при реалізації прав буде керуватися своєю системою цінностей, моральними принципами, ідеалами, а також совістю як гарантом правильного і розумного застосування наданої свободи. Тому неприпустимість зловживання правом є моральним принципом, що засновується на справедливості, розумності і правильності використання наданих прав [6, с. 70]. Людина, як істота егоцентрична, має прагнення до привласнення можливо більших прав на шкоду відповідних обов'язків. При цьому часто люди нехтують правами інших осіб або суспільними інтересами. Необхідна наявність правового механізму із забезпечення балансу між бажаннями уповноважених осіб і правом (свободою) інших осіб захищатися від свавілля.

Сьогодні у зв'язку зі змінами умов життя питання зловживання правом набуває особливої актуальності, активно обговорюється. В юридичній літературі питання зловживання правом розв'язується неоднозначно, автори публікацій висловлюють різні точки зору на проблему. Існує точка зору, згідно з якою сам термін «зловживання правом» є суперечливим. Реалізація права не може бути протиправною, а значить і зловживанням. Дії, що кваліфікуються як зловживання правом, здійснюються за межами права, коли особа переходить межі дозволеного, тобто діє всупереч праву. Як зазначають В. М. Кудрявцев та М. С. Малєїн, межі права встановлені в його нормах. В іншому випадку було б необхідно стати на позицію визнання невизначеності правових норм, що в свою чергу неминуче призвело б до протиставлення форми і змісту права, «букви» і «духу» закону [7, с. 38]. Також М. С. Малєїн наголошує, що для ідеї та загальної норми про зловживання правом немає місця [8, с. 160]. В. О. Рясенцев загалом підтримує існування категорії зловживання правом, вважає, що доцільніше використовувати термін «здійснення права всупереч його призначенню» [9, с. 9].

Систематизація поглядів вчених на проблему зловживання правом дає підстави умовно об'єднати їх у три групи. Одні вчені вважають здійснення суб'єктивного права всупереч його суспільному призначенню (зловживання правом) протиправною поведінкою особи, причому засобом завдання шкоди є здійснення права [10, с. 118]. Інші під зловживанням розуміють випадки, коли суб'єкт діє в межах суб'єктивного права, але використовує такі форми його реалізації, які виходять за встановлені законом межі здійснення права [11, с. 77–78]. Представники третьої групи розуміють під реалізацією суб'єктивного права всупереч з його суспільним призначенням таку поведінку вповноваженої особи, яка відповідає змісту права, але спрямована на

досягнення несумісних з соціальними цілями результатами. Причому в цій ситуації діями уповноваженого порушується не певний конкретний обов'язок, а загальна для всіх заборона – не зловживати правом [12, с. 27], що засуджується із точки зору моралі. У дослідженні розділяємо думку М. Й. Бару, який зазначає, що поняття «зловживання правом» відрізняється від поняття «протиправна дія» за такими ознаками: випадки зловживання правом набагато важче розпізнати, ніж випадки протиправної дії; зловживання правом зрештою у кінцевому випадку призводить до правопорушення (тобто це два різних явища як причина, передумова та наслідок); зловживання правом завжди спирається на суб'єктивне право та формально не суперечить об'єктивному праву, тоді як протиправна дія завжди порушує конкретну норму права та може здійснюватися за відсутності будь-якого суб'єктивного права [13, с. 118].

Як зазначає Т. Полянський, виділяються юридична й суб'єктивна передумови зловживання правом. Вчений наголошує, що можливість вчинення зловживання правом є зазвичай результатом недосконалості норм об'єктивного права, яку умовно можна назвати юридичною передумовою явища, що розглядається. Ця недосконалість може бути викликана не тільки об'єктивними факторами (нездатність права як формальної системи норм повною мірою врегулювати реальні суспільні відносини), але й суб'єктивними (нерозуміння право твоями справжньої сутності суб'єктивного права чи врегулювання ним суспільних відносин всупереч реальним суспільним потребам).

Крім юридичної, варто виділяти й суб'єктивну передумову, якою є специфічний вид деформованої правової свідомості суб'єкта зловживання, який у літературі отримав назву «егоцентризм». Така деформація правової свідомості є насамперед наслідком і виявом не збігання (протистояння) інтересів суб'єкта та правотворчого чи відповідного правозастосовчого органу, компетенцією якого є встановлення конкретних меж здійснення позитивного та, зрештою природного права [14, с. 128].

Зловживання правом стає можливим за наявності таких обставин: закріплення в законі суб'єктивного права (наявність норми); реальна можливість здійснення суб'єктивного права; реалізація суб'єктивного права на практиці, при якій суб'єкт не виконує кореспондуючий праву обов'язок; суб'єкт надає шкоди суспільним відносинам; суб'єкт діє недоцільно або аморально [15, с. 16].

Сприйнятливою є позиція Т. Полянського, Г. Онищенко та інших, які виділяють такі ознаки зловживання правом: уповноважена особа наділена певними суб'єктивними правами; зловживати правом, виходячи з самого поняття, можна лише під час його здійснення, тобто проблема зловживання правом пов'язана не із суб'єктивним правом взагалі, не з його змістом, а з процесом його реалізації, з його здійсненням; уповноважена особа при реалізації свого суб'єктивного права не повинна порушувати ніякої норми права, оскільки в іншому випадку, вона вчинить правопорушення; обов'язковим елементом поняття «зловживання правом» є наявність шкоди, яка заподіюється, та прямого причинно-наслідкового зв'язку між

здійсненням суб'єктивного права та тими негативними наслідками, що настали, оскільки заподіяння шкоди без здійснення свого права є протиправним діянням, тобто правопорушенням, а здійснення свого права без заподіяння шкоди іншим особам – процес нормального задоволення своїх потреб у межах, визначених законом [16]; зловживання правом завжди є умисною поведінкою [14].

Названі ознаки дозволяють визначити поняття «зловживання правом» як особливий вид правової поведінки, який полягає у здійсненні громадянами свого суб'єктивного права у недозволені способи, що суперечать призначенню права, внаслідок чого завдається шкода суспільству, державі, окремій особі. При цьому особа не дотримується «керівних положень...права, його основних засад, які виражають об'єктивні закономірності, тенденції та потреби суспільства, які визначають сутність всієї системи, галузі, інституту права та мають загальнообов'язкове значення в силу їх правового закріплення» [17, с. 43], тобто правових принципів.

Зловживання правом у сфері трудових правовідносин характеризується порушенням балансу інтересів їх учасників унаслідок односторонньої та заснованої на відмінностях правового статусу працівника та роботодавця реалізації суб'єктивних трудових прав всупереч з їх (правами) соціальним призначенням, спрямованої на зміну попередньо визначеної взаємності та еквівалентності трудових відносин за рахунок використання наданих та закріплених правовими нормами можливостей [18, с. 166]. Правовими наслідками зловживання суб'єктивними трудовими правами є відмова в захисті права та інші несприятливі наслідки, що має знайти закріплення в законі.

У літературі виділяється два види зловживання: такі, що не характеризуються явною протиправністю, що виражається в соціально шкідливій поведінці уповноваженої особи, яка спирається на належне їй суб'єктивне право; такі, що характеризуються явною протиправністю, наближаються до розряду правопорушень, що виражається у виході особи за межі встановленого законом суб'єктивного права, що спричиняє перекручення призначення права.

Відомо, що зловживання правом за шкідливістю своїх наслідків може не лише наближатися до правопорушень, а й навіть перевищувати їх. Однак зловживання трудовими правами не є правопорушенням, оскільки у цьому діянні відсутня головна його ознака, а саме протиправність. Тобто зловживання правом не є прямо забороненим у законодавстві про працю, а отже, і караним воно також бути не може, що дає можливість не тільки отримати певні, нічим не обумовлені переваги, але і не нести за це ніякої відповідальності.

Якщо при відмежуванні досліджуваного діяння від правопорушення особливих проблем не виникає то відмежувати зловживання правом від правомірної поведінки викликає багато труднощів, основа яких криється у формальній непротиправності даної поведінки.

На думку В. О. Човгана, таке відмежування повинно здійснюватись шляхом співвіднесення цілей, за якими діяла особа при використанні свого права із цілями,

які закріплені законодавством про працю. Зокрема у ст. 1 КЗпП України вказано, що Кодекс законів про працю України регулює трудові відносини всіх працівників, сприяючи зростанню продуктивності праці, поліпшенню якості роботи, підвищенню ефективності суспільного виробництва і піднесенню на цій основі матеріального і культурного рівня життя трудящих, зміцненню трудової дисципліни і поступовому перетворенню праці на благо суспільства в першу життєву потребу кожної працездатної людини [19]. Також слід мати на увазі, що при зловживанні правом один суб'єкт завжди умисно завдає шкоди іншим, при цьому така шкода може бути як безпосередньою ціллю його дій, так і побічним наслідком задоволення власних потреб.

Такий стан справ є закономірним наслідком недоліків законодавчих актів, які регулюють трудові правовідносини. В першу чергу, це прогалини та колізії, аналізуючи які можна дійти до висновку, що законодавець сам створює можливості для зловживання правом. Враховуючи, що передбачити усі можливості зловживань правами в трудовій сфері об'єктивно неможливо через різноманіття життєвих ситуацій та винахідливість осіб, які хочуть обійти закон чи то при уникненні відповідальності, чи з метою отримання для себе певної вигоди шляхом завдання шкоди іншим суб'єктам відповідних трудових відносин, протидія зловживанню правом у даній сфері повинна брати свій початок із законодавчого закріплення галузевого принципу неприпустимості зловживання правом із відповідними специфікаціями відносно трудових норм.

У переважній більшості випадків при зловживанні правом завдається моральна шкода і наслідком цього є моральний осуд. У зв'язку із зазначеним, в літературі вказуються суб'єкти, які потенційно мають змогу зловживати своїми правами: носії конституційних прав і свобод (громадяни, політичні партії, засоби масової інформації); підприємства, установи, організації; державні органи та їх посадові особи [15, с. 16].

Наприклад, ст. 26 Права і обов'язки журналіста Закону України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» [20] визначає, що журналіст зобов'язаний подавати до публікації об'єктивну і достовірну інформацію. Але ця вимога виконується журналістами не завжди. Іноді має місце розповсюдження не лише необ'єктивної і недостовірної інформації, а й відомостей, що свідомо порочить людину. Виявляється, що при реалізації своїх професійних прав вони зловживають ними. А це є порушенням норм моралі.

Розглядаючи питання зловживання правом в трудових відносинах, слід відзначити, що воно може виявлятися стосовно різних елементів системи трудового права: дисципліни праці, внутрішнього трудового розпорядку, відповідальності тощо. Але найбільшого значення розв'язання проблеми набуває в контексті укладання та виконання трудового договору.

За своєю природою виділене явище завжди є порушенням рівноваги інтересів учасників трудових відносин, тому, на думку О. Панасюк та І. Богдан, одну з первинних причин зловживання суб'єктивним трудовим правом зумовлює природа

трудових відносин, що пояснюється так: зв'язок між конкретними суб'єктами трудових відносин має двобічний характер, який відображається через взаємні права і обов'язки та передбачає наявність балансу інтересів між суб'єктами відносин [18]. Баланс інтересів у відносинах – це забезпечуване нормами права поєднання переваг, корисних, необхідних властивостей кожної сторони відносин достатньою мірою, щоб досягти певної спільної мети. Це поєднання взаємної користі здійснюється такою мірою, яка унеможливила б завдання один одному шкоди.

Суб'єктивне право, яке визначається як міра можливої поведінки, що забезпечується державою, реалізується особою для задоволення власних інтересів. Свідомість такої реалізації означає можливість діяти у встановлених законом межах, добросовісно. Необхідність оцінки добросовісності виникає в тих відносинах, де особа користується широким колом наданих їй правових можливостей. Від працівника трудове законодавство вимагає виконувати роботу, визначену угодою, з підляганням внутрішньому трудовому розпорядкові, покладених на нього трудовим договором (ст. 21 КЗпП України). У трудових відносинах, де працівник, незважаючи на своє положення відносно іншої сторони трудового договору – роботодавця, має достатньо великий обсяг суб'єктивних прав, що не дозволяють розглядати його як виключно «слабку» сторону правовідносин. У разі порушення роботодавцем прав працівника останній має можливість успішно захищати їх як у не судовому, так і в судовому порядку. Але у сфері праці виникають і можливості неналежної реалізації працівником своїх суб'єктивних прав. Мова йде про проблему зловживання правом як порушення вимог добросовісності в реалізації належних йому прав. Можна стверджувати, що зловживання правами може бути допущене як роботодавцем, так і працівником.

Зокрема неприпустимо приховування працівником тимчасової непрацездатності на час його звільнення з роботи або тієї обставини, що він є членом професійної спілки, або керівником (заступником) виборного професійної спілки, або керівником (заступником) виборної профспілкового колегіального органу організації, її структурних підрозділів, не звільненим від основної роботи, коли вирішення питання про звільнення повинне проводитися з дотриманням процедури обліку мотивованої думки профспілкового органу організації або, відповідно, з попередньої згоди вищого виборного профспілкового органу.

У трудовому праві працівникам надається гарантія, згідно з якою колективні та індивідуальні трудові договори про працю не можуть погіршувати становище працівника, а можуть тільки поліпшувати. Так, ст. 9 КЗпП України зазначає, що умови договорів про працю, які погіршують становище працівників порівняно із законодавством України, є недійсними. Але, як вважають О. Панасюк та І. Богдан, думки яких дотримуємося в дослідженні, забезпечувальна сила цього положення вкрай знівельована. Така норма хоча і є гарантією для працівників, однак не може бути ефективним засобом захисту без чіткого механізму її реалізації [18].

У наші дні нерідко держава проковує громадян на зловживання правом. Наприклад, несвоєчасна виплата заробітної плати громадянам з боку держави як

носія владних повноважень спричиняє зловживання правом громадянами. Але навіть у цьому разі зловживання правом неприпустиме.

У трудових відносинах трудові гарантії повинні поширюватися тільки на добросовісних суб'єктів, які реалізують свої права у вказаних межах. Трудовому праву властива нединамічна система запобіжного впливу на носія права з метою стимулювання належного використання суб'єктивного права та утримання від зловживання. Зокрема в контексті позитивної дисциплінарної відповідальності існує потреба більш широкого та гнучкого переліку видів дисциплінарного впливу.

Сьогодні принцип неприпустимості зловживання правом набуває великого значення у світлі змін, які відбуваються в реалізації трудових відносин. Ці зміни пов'язані з розвитком ринкових відносин у напрямі посилення гнучкості правового регулювання праці, розширення договірною способом встановлення прав і обов'язків. Усе це привертає увагу до проблеми меж свободи суб'єктів у трудовому праві, одним з аспектів якої є заборона зловживання трудовим правом. Питання закріплення принципу заборони зловживання правом у трудових відносинах заслуговує посиленої уваги ще й тому, що кількість видів зловживання правом збільшується. Існують факти зловживання правом у відносинах найманої праці з боку роботодавців, що маніпулюють своїми повноваженнями, зокрема багаторазове переукладання термінових трудових договорів з працівником; крім того, зловживання правом спостерігається і з боку самих працівників. Практика регулювання трудових відносин засвідчує, що існування такої норми в трудовому законодавстві викликане об'єктивною необхідністю, внаслідок чого можна говорити про доцільність закріплення названого принципу на законодавчому рівні.

Виходячи з вищевикладеного, пропонуємо внести доповнення до ст. 3 Основні засади правового регулювання трудових відносин Глави 1 Проекту Трудового кодексу України і включити до їх переліку таку: «недопущення зловживання трудовими правами, тобто недобросовісного здійснення сторонами трудового договору суб'єктивних прав з метою надання шкоди іншій особі та відмова органом з розгляду трудових спорів працівнику (роботодавцю) в захисті належного йому права в разі порушення цієї заборони».

Висновки і перспективи подальших досліджень. Взаємодія норм права і норм моралі чітко виявляється в запобіганні зловживанню суб'єктивними трудовими правами. Вона виявляється в: законодавчому закріпленні галузевого принципу заборони зловживання правом; перешкоджанні порушенню балансу інтересів учасників трудових відносин, оснований на відмінностях правового статусу працівника та роботодавця; уважному складанні умов трудового (індивідуального та колективного) договору та стимулюванні свідомого їх дотримання; конкретизації переліку видів дисциплінарної відповідальності за порушення меж реалізації суб'єктивних прав та наповнення їх моральним змістом.

Перспективи подальших досліджень у цьому напрямі вбачаємо в розкритті сутності аморального вчинку працівника та аналізі правових наслідків його здійснення.

Література

1. Матузов Н. И. Субъективное право в свете правосознания и нравственности / Н. И. Матузов // Вопросы теории государства и права. – Саратов, 1974. Вып. 3; 2. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка / В. Даль. – М., 1978. – 699 с.; 3. Словарь русского языка: в 4-х т. / АН СССР, Ин-т рус. яз.; под ред. А. П. Евгеньевой. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Русский язык, 1981–1984. Т. 1. А–И. 1981. – 698 с.; 4. Словник української мови: В 11 т. / Ред. кол.: І. К. Білодід (голова) та ін. – Т. 3: / Ред. Г. М. Гнатюк та ін. – К.: Наукова думка, 1972. – 744 с.; 5. Ожегов С. И. Словарь русского языка: Ок. 57 000 слов / Под ред. чл.-корр. АН СССР Н. Ю. Шведовой. – 19-е изд., испр. – М.: Русский язык, 1987. – 750 с.; 6. Богуславская К. Ю. Взаимодействие норм права и норм морали в правовом регулировании трудовых отношений: дис. ... кандидата юридических наук: спец. 12.00.05 / Богуславская Ксения Юриевна. – Пермь, 2006. – 180 с.; 7. Кудрявцев В. Н. Закон и пределы правомерного поведения / В. Н. Кудрявцев, Н. С. Малеин // Советское государство и право. – 1980. – №10; 8. Малеин Н. С. Юридическая ответственность и справедливость / Н. С. Малеин. – М.: Манускрипт, 1992. – 204; 9. Рясенцев Н. А. Условия и юридические последствия отказа в защите гражданских прав (к ст 5 Основ гражданского законодательства Союза ССР и союзных республик) / Н. А. Рясенцев // Советская юстиция. – 1962. – № 9; 10. Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права / И. А. Покровский. – М.: Статут, 1998. – 352 с.; 11. Иоффе О. С. Пределы осуществления субъективных гражданских прав / О. С. Иоффе, В. П. Грибанов // Советское государство и право. – 1964. – №7; 12. Ерошенко А. А. Осуществление субъективных гражданских прав в противоречии с их назначением / А. А. Ерошенко // Правоведение. – 1972. – № 4; 13. Бару М. И. О ст. 1 Гражданского кодекса / М. И. Бару // Советское государство и право. – 1958. – № 12; 14. Полянський Т. Зловживання правом (загальнотеоретичний аспект) / Т. Полянський // Право України. – 2010. – № 1. – С. 128–134; 15. Малиновский А.А. Злоупотребление правом (новый подход к проблеме) / А. А. Малиновский // Право и политика. – 2000. – №6. 16. Онищенко Г. Проблема існування категорії «зловживання правом» / Г. Онищенко // Юридичний журнал. – 2007. – № 2; 17. Грибанов В. П. Пределы осуществления и защиты гражданских прав / В. П. Грибанов. // Осуществление и защита гражданских прав. – М.: Статут, 2001. – 411 с.; 18. Панасюк О. Зловживання суб'єктивними трудовими правами: постановка проблеми / О. Панасюк, І. Богдан // Право України. – 2010. – № 3. – С. 161–166; 19. Човган В. О. Зловживання трудовими правами: до постановки проблеми [Електронний ресурс] – Режим доступу <http://www.winner.se-ua.net/unit5/1/10/>; 20. Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні: Закон України // Відомості Верховної Ради. – 1993. – № 1. – ст. 1.